

UOT 37.0

Nabat Natiq qızı Əhmədova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Dövlət Universiteti

AVROPADA ORTA ƏSRLƏRDƏ TƏHSİLİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Набат Нати́к гызы Ахмедова
докторант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В СРЕДНИЕ ВЕКА В ЕВРОПЕ

Nabat Natiq Ahmadova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

STAGES OF EDUCATION DEVELOPMENT IN THE MIDDLE AGES IN EUROPE

Xülasə. Feodalizm cəmiyyətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq idarəedici eltdada layiqli yer tutan kilsən təhsili öz nəzarəti altına aldı. Onlar antik mədəniyyətdən imtina edərək, “qəlbin təmizlənməsi” konsepsiyasına əsaslanan yeni məktəb yaratmağa qərar verdilər. Bu qərarla razılaşmayan dövrün işıqlı adamları dünyəvi təhsilin məktəb həyatına qaytarılması istiqamətində kilsə xadimləri ilə mübarizə aparmışlar. Onların apardıqları mübarizə nəticəsində orta əsrlərin müxtəlif dövrlərində təhsilə baxışlarda və məktəb həyatında yeniliklər həyata keçirilib. Məqalədə Avropada orta əsrlərdə təhsil sahəsində həyata keçirilən yeniliklər onun inkişaf mərhələləri kimi ayırd edilir.

Açar sözlər: *ruhun təmizlənməsi konsepsiyası, dini biliklər, yeddi əsas bacarıq, yeddi sərbəst sənət, sxolastika, humanistlər, islahatçılar.*

Резюме. В связи с возникновением феодального общества церковь, имевшая достойное место в правящей элите, взяла под свой контроль образование. Они отказались от древней культуры и решили создать новую школу, основанную на концепции «очищения сердца». Просвещенные люди того времени, не согласные с этим решением, боролись с церковниками в направлении возвращения светского образования в школьную жизнь. В результате их борьбы в разные периоды Средневековья внедрялись новшества во взглядах на образование и школьную жизнь. В статье нововведения, внедряемые в сфере образования в Европе в средние века, выделяются как этапы его развития.

Ключевые слова: *концепция очищения души, религиозное знание, семь основных навыков, семь свободных искусств, схоластика, гуманисты, реформаторы.*

Summary. Due to the emergence of a feudal society, the church, which had a worthy place in the ruling elite, took education under its control. They rejected the ancient culture and decided to create a new school based on the concept of "purification of the heart". Enlightened people of that time, who did not agree with this decision, fought with churchmen in the direction of returning secular education to school life. As a result of their struggle, innovations in views on education and school life were introduced in different periods of the Middle Ages. In the article, innovations implemented in the field of education in Europe in the Middle Ages are distinguished as stages of its development.

Key words: *the concept of purification of the soul, religious knowledge, seven basic skills, seven free arts, scholasticism, humanists, reformers.*

Roma imperiyasının dağılması Qərbi Avropada orta əsrlərin başlanğıcı kimi mənalandırılır. XVII əsrə qədər olan dövrü əhatə edən feo-

dalizm formasıyası “dağıdıcı müharibələr, feodal zorakılığı, inkvizasiya (təhqiqat) məhkəməsi, kəndli üsyanları, aclıq və kütləvi qırğınları

doğuran yoluxucu xəstəliklər, dini pərdə altında gedən mübarizələr, savadsızlıq və s.” (1, s. 257) ilə yanaşı bəşər tarixinə verdiyi özünəməxsus mədəni irs ilə də səciyyələndirilir.

Feodalizm cəmiyyətinin yaranması insanların həyat fəaliyyətində, münasibətlər sisteminə köklü yeniliklərin yaranmasına səbəb oldu. Bu yeniliklər cəmiyyətin idarə olunmasında kilsənin rolunun artması, hətta bəzi hallarda həlledici qüvvəyə çevrilməsi ilə bağlı idi.

Cəmiyyətin mənəvi həyatını xristian dini nə tabe etdirməyə çalışan kilsə təhsilə nəzarət etməyi bunun əsas yollarından biri kimi dəyərləndirir, xristian ənənələrinə əsaslanan yeni təhsil sistemi yaratmaq istəyirdi. Onlar “ruhun təmizlənməsini təhsilin əsas məqsədi kimi qiymətləndirirdi. İlahi prinsiplər tərbiyənin əsası kimi götürülürdü. Allah son və ən yüksək hakim kimi qəbul edilirdi” (2, s. 47). Təbii ki, bu meyl antik dövrün mədəniyyətini yüksək qiymətləndirən insanları qane etmirdi. Bu səbəbdən din xadimləri ilə antik dövrün tərəfdarları arasında böyük mübarizə başlandı. Din xadimləri idarəedici elitada yüksək mövqe tutduğundan bu mübarizədə müəyyən dövr ərzində üstünlüyə malik oldular, lakin tarixi hadisələrin gedişatı göstərdi ki, onlar mütləq qələbə qazana bilmədilər. Bunun səbəblərindən biri din xadimləri arasında da antik mədəniyyətin böyüklüyünü dərk edənlərin olması idi. Pedaqogika tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, “orta əsrlər cəmiyyətinin mənəvi mərkəzi olan katolik kilsəsi bir tərəfdən qədim təhsil ənənəsini “bütperəstlik” və “şeytani” müdriklik kimi rədd edir, cəhaləti bilikdən üstün tuturdu. Digər tərəfdən, erkən orta əsrlərin qaranlıq vaxtlarında, Yunan-Roma təhsil ənənələrinin qalıqlarını xilas etməyə çalışan kiçik bir xristian ilahiyyatçı və pedaqoq qrupu var idi” (3, s. 73).

Mənəvi-əxlaqi cəhətdən saflaşmaq bütün cəmiyyətlər üçün zəruridir. Din xadimləri belə düşünürdülər ki, “oruc tutmaq, dini mətnləri diqqətlə oxumaq, dünyəvi nemətlərə aludəçiliyi aradan qaldırmaq, istəklər, düşüncələr və hərəkətlər üzərində özünü idarə etmək yolu ilə “qəlbin saflığı” tərbiyəsini nəzərdə tutan əxlaq tərbiyəsi rahibliyin ideali” (3, s. 73) olmalıdır. Onların yaratdığı yeni məktəblər bu məqsədə xidmət edirdi.

Yeni məktəbi yaratmaq üçün yeni proqramlar hazırlanmalı idi. Belə proqramlardan biri kilsə xadimi Avreli Avqustin (Mübarək) (353-

430) tərəfindən hazırlandı. Bütperəstlik ənənələrinin əleyhinə olan Avreli Avqustinin (Mübarək) təlim proqramında “yalnız xristian üçün zəruri olan dünyəvi elmlərdən, onun fikrincə dini daha dərindən öyrənməyə kömək edən dil bilikləri, tarix, dialektika, ritorika, riyaziyyatın əsaslarından istifadə etməyi nəzərdə tuturdu” (4, s. 60).

Bu meyl digər ilahiyyatçı alimlərin əsərlərində də önəmli yer tuturdu. Məsələn, dövrün nüfuzlu ilahiyyatçı alimi və pedaqoqu olan Flavi Kassidorun (490-583) “İlahi və dünyəvi elmlər haqqında nəsihətlər” traktatında xristian intellektual mədəniyyəti konsepsiyasını inkişaf etdirir (5, s. 73-144) və antik pedaqoji irsdən xristian təlimini daha dərindən öyrənilməsi üçün istifadəni zəruri hesab edirdi.

Dini məktəblərlə yanaşı erkən orta əsrlərdə “tərbiyənin təkmil forması şagirdlik (şəyirdlik) və cəngavərlik tərbiyəsi idi” (1,265). Tərbiyənin şagirdlik formasından əsasən kasıb təbəqənin üzvləri yararlanırdılar. Şagirdlik sənətkarların və tacirlərin yanında işləyə-işləyə onların sənətlərinin sirlərinin öyrənilməsinə xidmət edirdi.

Dünyəvi feodallar isə cəngavərlik tərbiyəsinə üstünlük verirdilər. “Cəngavər tərbiyəsinin məzmununa yeddi əsas bacarıq: at çapmaq, üzmək, nizə və qılıncdan istifadə etməyi bacarmaq, qılınc oynatmaq, ov etmək, şahmat oynamaq, şer qoşmaq və xanımın qəlbinin şərəfinə oxumaq bacarmağı daxil idi” (6, s. 12). Cəngavərlik tərbiyəsində fiziki hazırlıq prioritet idi.

Erkən orta əsrlərin ilk dövrlərində bir müddət ənənəvi qrammatika və ritorika məktəbləri fəaliyyət göstərdi. Lakin kilsənin təzyiqləri nəticəsində VII əsrdə bu məktəblər tamamilə yox idilər. Onların əvəzinə yeni məktəblər yaranırdı. Yeni məktəblərin yaradılması üçün edilən cəhdlər uğurlu alınmadı və məktəb tamamilə acınacaqlı vəziyyətə düşdü. Cəmiyyətin inkişafında təhsilə önəm verən Böyük Karl (742-814) bu məsələyə diqqət cəlb elədi. Onun islahatlarına tərəfdar çıxanlardan biri olan Albin Alkuin (735-804) “Elmlərin öyrənilməsi haqqında məktub”, “Hamı üçün nəsihət” əsərlərində “antik dövrün ideyalarının 300 il unudulmasından sonra, ilk dəfə olaraq, təhsili bütün əvvəlki mədəniyyət nailiyyətlərini qoruyub saxlamaq yolu kimi” (7, s. 116) dəyərləndirdi. Fəlsəfə, qrammatika, ritorika, riyaziyyat dərsləkləri hazırladı.

Martin monastırında məktəb təşkil etdi. Daha sonra Böyük Karl sarayda elementar təhsil verən məktəb yaratdı, təhsilin əhəmiyyətini daha da artırmaq üçün savadsız saray əyanlarını və din xadimlərini saraydan uzaqlaşdırdı, kilsələrin nəzdində məktəblər təsis edərək, kütləvi təhsil həyata keçirməyə cəhd etdi. Bu orta əsrlərdə təhsilin inkişafının yeni mərhələsi idi. Pedaqogika tarixçilərinin qeyd etdikləri kimi, “Böyük Karlın idarəçiliyi dövrü tarixə Korolinq İntibahı kimi daxil oldu, İntibah dövrünə qədər qədim klassiklərin öyrənilməsinə və antik mədəniyyətin qorunmasına meyli yarandı” (4, s. 61).

Aparılan islahatlar fonunda Avropada monastır, kilsə və məhəllə məktəbləri yaradıldı. Bu məktəblərdə “Bibliya” və dini kitabları oxumaq üçün elementar təhsil verilir. Tədrisən yüksək təhsil verən məktəblər yaranırdı. Bu məktəblərdə artıq antik dövrün dünyəvi biliklərindən istifadə edilir, hətta yeddi sərbəst sənət kilsə məktəblərində tədris edilməyə başlandı. Yeddi sərbəst sənət iki yerə bölünürdü. Birincisi trivium (aşağı təhsil), ikincisi kvadrium (yüksək təhsil) adlandırılırdı. Triviuma “qrammatika, ritorika, dialektika”, kvadriuma isə “hesab, coğrafiya və həndəsə, astronomiya, musiqi” (8, s. 38-39) daxil edilirdi. Bu fənlərin öyrədilməsi şagirdlərin əqli inkişafında mühüm rol oynayırdı.

XI-XVI əsrlərdə Qərbi Avropada “məktəb fəlsəfəsi” kimi mənalandırılan sxolastika yarandı. Sxolastikanın yaranması orta əsrlərdə məktəbin inkişafının yeni mərhələsi oldu. Pedaqogika tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, sxolastika “fəlsəfə kimi deduktiv mühakimə və sillogizmlər üçün alqoritmlər hazırladı, pedaqogika kimi şagirdlərə mükəmməl sistemli biliklər təqdim etmək məqsədi ilə xristian etiqadını məntiqi ardıcıl formada təqdim etdi” (3, s. 74). F. Rüstəmovun qeyd etdiyi kimi, “Sxolastiklər xristian dini təlimlərini sistemləşdirmək istəyirdilər. Bu məqsədlə onlar Platonun, Aristotelin ideyalarından istifadə edir, onları öz məqsədlərinə uyğunlaşdırırdılar” (1, s. 262)

Sxolastikanın tanınmış nümayəndələrindən biri olan fransız ilahiyyatçı alimi və pedaqoqu Pyer Abelyar (1079-1142) “İlahi birlik və Allahın üç siması haqqında” əsərində “iman və ağıl arasında əlaqə tapmağa çalışırdı, təhsilin köməyi ilə yüksək sosial mövqə əldə etməyi öyrədirdi. Biliyin ilk növbədə müstəqil işin nəti-

cəsi olduğunu bildirirdi. Tələbələrini yaradıcı olmağa təşviq edirdi” (3, s. 74-74). Bu fikirləri ilə o dövrün pedaqoji yanaşmalarına yenilik gətirmiş, biliyin mənimsənilməsində insanın müstəqil fəaliyyətinin məhsulu olduğunu vurğulamışdı. Pyer Abelyar həmçinin “müzakirə və şərhlərdə fərqli baxışların qarşılaşdırılmasından ibarət olan orijinal “bəli-xeyr” metodu təklif edərək məktəblərdə istifadə olunan təlim metodlarının zənginləşməsinə kömək etmişdi” (4, s. 62).

Getdikcə, məktəblərdə dünyəvi biliklərin daha çox tədris edilməsinin tərəfdarları çoxalırdı. Paris kafedral məktəbinin rəhbəri Hüqo Sen Viktorski (1096-1141) “Didaskalon” əsərində “həm məktəblərdə öyrəniləcək elmlərin təsnifatını, həm də və tədris metodikasını” (7, 118) hazırladı. Vinsent de Boeve (1190-1264) “Zadəgan uşaqlarının tərbiyəsi haqqında” traktatında “xristian mənbələrinin və qədim müəlliflərin təhsilə dair yazılarının orta əsrlərin görkəmli pedaqoji əsərləri kateqoriyasına əminliklə aid etməyin” (7, s. 119) mümkün olduğunu vurğuladı. Onun “Qəlbin təsəllisi” əsərində təlim-tərbiyənin nəzəri məsələlərinə geniş yer verilmişdir. V. Boevenin fikrincə, təlim müvəffəqiyyəti üç şərtdən - uşağın qabiliyyətindən, öyrənmək həvəsindən və intizamından asılıdır” (1, s. 263).

İnsanın xoşbəxtliyini Allahı dərk etmək yolu ilə mümkün olduğu ideologiyasını əsas götürən filosof və ilahiyyatçı alim Foma Akvinski (1225/26-1274) “İlahiyyətin məcmuəsi”, “Nəsihət kitabları”nda “Tanrının varlığının, ruhun ölməzliyinin sübutunun məntiqi konstruksiyalarının əsası kimi o, Aristotel məntiqindən istifadə edir” (9, s. 16). “O yazırdı ki, elmin vəzifəsi dünyanın qanunauyğunluqlarını izah etməkdən ibarətdir. Sübut etməyə çalışırdı ki, elm və etiqad arasında ziddiyyət yoxdur (1, s. 264).

Sxolastiklərin mütəfəkkirlərinin pedaqoji fikirləri ilə tanış olduqda məlum olur ki, onların təklif etdiyi təhsil dini məzmun daşmasına baxmayaraq, həm öyrədici, həm tərbiyəedici məzmun üzərində qurulurdu. Sxolastiklərin pedaqoji fikirləri XII əsrdən başlayaraq, tədrisən din xadimlərinin təhsilə təsir dairəsinin zəifləməsinə, təhsilin məzmununda dünyəvi biliklərin həcmimin çoxalmasına təkan verdi. Şəhər məktəblərinin və universitetlərin yaranması bu meyli daha da gücləndirdi.

Şəhər məktəbləri şagirdlik təliminə əsaslanan sənətkarların (onlar “sex məktəbləri” açırdı-

lar) və tacirlərin (onların məktəbi “gildiya məktəbləri” adlanırdı) məktəbləri əsasında formalaşdı. Bu məktəblər kilsə məktəblərinə rəqib kimi qiymətləndirilir, peşə təhsili ilə yanaşı burada dünyəvi biliklərin tədrisi üstünlük təşkil edir, təlim həm latın, həm də ana dilində aparılırdı. Buna görə də şəhər məktəblərini katolik kilsəsinin nümayəndələri təhlükəli rəqib hesab edir, tədris proqramlarını yoxlayır, dəyişikliklər edir, müəllimlərin işə qəbuluna qarışırdı. Lakin bu uzun sürmədi. Şəhər məktəblərinin müstəqilliyi getdikcə artırdı.

1158-ci ildə Bolonya hüquq məktəbinin universitet statusu alması universitetlərin yaranmasına təkan verdi. Sarbonna dini məktəbinin bazasında Paris Universiteti (1200), xronoloji ardıcılıqla götürsək, daha sonra Neapol, Oksford, Kembric, Lissabon, Praqa və b. universitetlər fəaliyyət göstərməyə başladı. Artıq cəmiyyətin dünyəvi təhsilə böyük ehtiyacı yaranmışdı.

“XIV əsrin sonundan XVII əsrin əvvəllərinə qədər (XIV əsrin erkən humanizmindən, XVII əsrin natur fəlsəfəsinə qədər olan 250 illik dövr” (1, s. 280) Avropada İntibah (fransızca “renaissance” sözündəndir, mənası dirçəliş deməkdir) dövrü kimi qiymətləndirilir. Bu dövrdə cəmiyyət həyatının bütün sferalarında olduğu kimi təhsil sahəsi də yeniliklərlə əlamətdar oldu. İntibah mədəniyyətinin pedaqoji fikirləri məzmunu etibarlı ilə “humanizm”in təhsildə tətbiqi kimi qiymətləndirilə bilər. Orta əsrlərdə “əgər kilsə insanlara dünya vadisində ümidini Allaha bağlamağı öyrədirdisə, yeni ideologiya insanı yalnız özünə, öz gücünə və ağına arxalanmağı” (2, s. 56) təlqin edirdi.

Sözün həqiqi mənasında intibah dövründə yaranan yeniliklər kilsə elmləri ilə dünyəvi elmlərin əsrlərdən bəri gedən mübarizəsində üstünlüyün ikincinin tərəfinə keçməsi kimi dəyərləndirə bilərik. İntibah dövrünün humanistləri antik mədəniyyətin, elm və fəlsəfənin insanın inkişafı üçün əhəmiyyətini sübut edərək, kilsəyə və feodal qalıqlarına qalib gələ bilmişdilər. Beləliklə, F. Rüstəmovun vurğuladığı kimi, “teosentrik baxışdan antroposentrik baxışa” (1, s. 280) keçid baş verdi. “Qabaqcıl mütəfəkkirlər humanizm ideyalarını elan edir, insanı yer üzünün əşrafı kimi dəyərləndirirdilər” (10, s. 20). Bunun üçün onlar antik dövrün klassik təhsil, orta əsrlərin fiziki inkişaf (cəngavər tərbiyəsi) təcrübəsini

öyrənərək, vətəndaş tərbiyə etmək üçün yeni dövrün tələblərinə uyğun saydıqları ideyaları əlavə etməklə yeni tərbiyə modelini yaratmağa çalışırdılar.

İntibah katolik kilsə mədəniyyətinin beşiyi olan İtaliyadan başladı. Mütəfəkkir, ilahiyyatçı, Dante Aliqeri (1265-1321) “bəşəriyyətin əsas vəzifəsini insanın əqli imkanlarının həyata keçirilməsində, nəzəri müddəaların praktiki həyata tətbiqində görürdü...Onun əsas ideyası belə idi: bütün bəşəri olan nə varsa hamısı insan əqlinə tabe etdirilməlidir”. Bu azad insan tərbiyəsi ideyasının yaranması idi. Bu ideya Françesko Petrarca (1304-1374) və Covanni Bokkoçonun (1313-1375) əsərlərində də öz əksini tapmışdı. Onlar katolik ruhaniləri, onların təbliğ etdikləri tərkü dünyalığı tənqid edir, insan azadlığı məsələlərinə geniş yer verirdilər.

“Humanizmin pedaqoji ideyalarının praktiki olaraq həyata keçirilməsi ilk olaraq italyan müəllimi Vittorino da Feltrinin (1378-1446) məktəbi ilə bağlıdır” (9,19). Vittorino de Feltra açdığı məktəbi “Sevinc evi” (bu məktəbi o Mantua hersoqunun mülkündə yaratmışdı) adlandırdı. Məktəbdə humanitar təhsilə üstünlük verilsə də, “Vittorino məlum ensiklopedik biliyə daha çox meyl edirdi, buna görə də proqrama “yeddi sərbəst sənəti”, xüsusilə riyazi biliklər daxil etmişdi”. Məktəbdə “musiqiyə, nəğməyə, rəqsə böyük diqqət yetirilirdi. Ancaq təhsildə ən vacib şey təbiətlə ünsiyyət – gəzintilər, müşahidələr, açıq oyunlar sayılırdı. Məktəbin ab-havası - müəllimlərin şagirdlərinə mehriban münasibəti, onlara hörməti, müstəqilliyin təşviqi – humanizm pedaqogikasının əsas istiqamətini təşkil edirdi” (9, s. 19). Humanistlər yeni nəslin ahəngdar inkişafını məktəbin əsas vəzifəsinə çevirməyə çalışırdılar.

Azad fikirliliyinə görə təqiblərə məruz qalan İtalyan yazıçısı və filosofu olan Tomazzo Kompanella (1568-1639) “tərbiyə ilə ictimai və hamı üçün bərabər olan vahid dünya dövləti yaratmaq ideyasını irəli sürüb” (8, s. 52), “Günəş şəhəri” əsərində bu ideyanı reallaşdırmağın yollarını araşdırıb. Bu əsərində o reallıqdan uzaq, utopik bir şəhər və münasibətlər sistemi əks etdirmişdi.

Təbii ki, İtaliyada başlayan intibah ideyaları onun hüdudlarından kənara çıxmalı idi. Fransada Qyuyom Byude (1468-1540) və Pyer

Ramus (1515-1572) yeni təhsil proqramı hazırlanması təşəbbüsü ilə çıxış etdilər. “Qyuyom Byude təlimin məzmununu ölkənin iqtisadi və siyasi həyatının tələbləri ilə əlaqələndirir, əxlaq dərsləri almaq üçün klassik dillərin öyrənilməsini təklif edirdi. Pyer Ramus təhsilin yenilənmiş elmi proqramını tərtib etmişdir. Qədim və yeni Avropa dilləri üzrə dərsləklər onun qələminin məhsuludur” (2, s. 58).

Fransanın məşhur humanistlərindən olan Fransua Rable (1494-1553) “Qarqantua və Pantaqruel” əsərində orta əsrin təlim sistemini, “məktəb təhsilindəki qeyri-insaniliyi, tədrisin mənasızlığını və səmərəsizliyini tənqid etdirdi. Dini mətnlərin əzbər öyrənilməsi haqqında açıq nifrətlə yazırdı” (8, s. 52). O yeni tərbiyə sistemi təklif edirdi. Bu sistemə “bədən tərbiyəsi, ilk növbədə rejim, gəzintilər, bəzi fiziki məşqlər daxil idi. O şagirdin təbiət hadisələri ilə tanışlığına, müşahidələrinə, gördükləri haqqında söhbətlərə xüsusi önəm verirdi” (9, s. 20).

Böyük fransız humanisti Mişel de Monten (1533-1592) “Təcrübələr” əsərində “yeni dövrün insanını - geniş təhsilli və tənqidi düşüncəli bir insan” (7, s. 126) kimi təqdim edirdi. Bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün təhsilin yenilənməsini tələb edirdi. O “təhsil və təlimin necə olması haqqında düşünərkən, şagirdin daha çox danışmalı, müəllimin isə daha çox dinləməsini tövsiyə edirdi. Şagirdlərə ətraf aləmi araşdırmağı öyrətmək lazımdır ki, onlar hər şeyi yoxlasınlar” (11, s. 30). Buna görə də o biliyin əsasının təcrübə olduğunu düşünür və “insanın müstəqil düşünə bilməsi üçün ona müşahidə etməyi, müqayisə etməyi, nəticə çıxarmağı öyrənməyə kömək etməyi” (7, s. 126) zəruri hesab edirdi.

İtaliyadan Fransaya keçən intibah ideyaları oradan da Mərkəzi və Şimali Avropaya yayıldı. Bu hərəkatın nümayəndələri arasında Xuan Luis Vives (1492-1540) sxolastik təlimin əleyhinə çıxış edir və bildirdi ki, “idrak prosesinin qanunlarına nüfuz etmədən öyrənmə prosesi mümkün deyil, tərbiyə isə uşağın böyümə qanunlarını öyrənmədən və nəzərə almadan həyata keçirilə bilməz” (7, s. 127). Bu fikirlərinin fonunda “o təlimdə Sokrat metodunu (söhbət vasitəsi ilə öyrənmə) çox səmərəli hesab edirdi” (1, s. 289).

“Uşaqların ilkin təhsili haqqında”, “Uşaqların xoş davranışı haqqında”, “Təlim metodu” və b. əsərlərində sxolastik təlim metodlarının

əleyhinə olan Erazm Rotterdamski (1467-1536) “Antik dövr və xristianlığın təhsil ənənələrinin birləşməsini əsaslandırır” (8, s. 53), bu əsərdə “uşağın fəallığını və irsi qabiliyyətlərini əmək fəaliyyəti ilə inkişaf etdirməyin zəruriliyini bildirmiş, təlimdə uşağın gücü və imkanlarını nəzərə almağa, onda öyrənməyə maraq yaratmağa çağırırdı” (10, s. 20).

Tomas Morun (1478-1539) pedaqoji fikirləri “Ən gözəl dövlət quruluşu haqqında qızıl kitab” və ya “Utopiya adası” əsərində şərh edilir. O “sınıfsız sosial quruluşun utopik layihəsində, bütün vətəndaşların məhsuldar əməkdə iştirakını zəruri sayır və bunu ümumi təhsillə əlaqələndirirdi. “T. Mor gənc nəslin əmək tərbiyəsinə hazırlığına böyük əhəmiyyət verirdi və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı fikrini irəli sürürdü. O göstərirdi ki, utopistlərin məşğul olacağı bir iş var: o da əkinçilikdir. Uşaqlar məktəbdə onu nəzəri cəhətdə öyrənir və şəhəri əhatə edən tarlalarda praktik olaraq həyata keçirirlər” (12, s. 27).

İntibah dövrünün mütəfəkkirlərinin pedaqoji ideyaları utopik xarakter daşısa da, insanın inkişafı haqqında baxışlarda yenilik yarandı. İnsan humanistlərin əsərlərində artır hansı təbəqəyə mənsub olması ilə deyil, irsi qabiliyyətlərinə və inkişaf imkanlarına görə qiymətləndirilirdi. İnsanın qiyməti onun qabiliyyəti və bu qabiliyyəti reallaşdırmağa hazır olması hesab edildi. Bu ideyalar özündən sonrakı dövrün pedaqoji düşüncələrinin formalaşmasına, məktəbin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. XVI əsrdə Qərbi və Mərkəzi Avropada islahatçılar hərəkatı genişlənməsi bu fikirlərin təsiri az olmamışdı. Yeni pedaqoji fikirlərin tətbiqinə mane olan kil-səyə qarşı mübarizə daha da gücləndi.

İslahatçılar insanı tərbiyə etməyin yeni yollarını irəli sürdülər. Onlar cəmiyyətin inkişafını dünyəvi bilikləri, dilləri, ədəbiyyat və tarixi yeni nəslə ötürməkdə görürdülər. İslahatçılıq hərəkatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Martin Lüter (1483-1546) idi. O “intibah ruhunda humanist təhsilin zəruriliyini və vacibliyini vurğulayırdı. “Onun təşəbbüsü ilə (1524-cü ildə) dünyəvi hakimiyyət protestant məktəbləri yaratdı” (2, s. 61). Dini biliklərin əleyhinə olmayan Martin Lüter “müəllimlərin işini yüngülləşdirmək üçün 1529-cu ildə “kiçik katexizis” hazırladı” (2, s. 62).

Filip Melanxton (1497-1560) təhsilin məqsədinin təfəkkürün və nitqin inkişafına yönəlməsini vurğulayırdı. Bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün o yeni məzmunlu tədris müəssisələrinin yaradılması üçün səylə çalışmışdır. “Onun islahatlarının əsas məqsədi orta məktəblə universitet arasında ardıcılığını nəzərdə tutan təhsil və tərbiyənin rəşional məzmununun işlənməsindən ibarət idi” (4, s. 69). Bununla da təhsil alanları universitetə hazırlamağı orta təhsilin vəzifəsi kimi önə çəkmişdir.

Cəmiyyət yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduqca təhsilə, təhsilli adamlara tələbat getdikcə artırdı. Bunun nəticəsi idi ki, intibah dövründə həyata keçirilən üç pilləli - ibtidai, yüksək ümumi, ali təhsil getdikcə daha da təkmilləşirdi. Təbii ki, təhsilin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə, onun məzmunundan başlanmalı idi. Bu işdə “Eyslebin tədris planı” (1527) mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Bu plan “ibtidai şəhər məktəbində dinin öyrənilməsi, protestant "məktəb katexizi"nin, latın dilinin (oxu, yazı, qrammatika), kilsə dualarının gündəlik dərslərdə tədrisini nəzərdə tuturdu” (3, s. 123). “M. Lüterin tərtib etdiyi “kiçik katexizis” kimi “T.de Vez və J. Kalvin fransız dilində analoji vəsait hazırlamışdı. XVI əsrin II yarısında protestant ibtidai məktəbləri ingilis, fransız və alman dillərində məktəb katexizislərindən istifadə edirdilər” (2, s. 62).

XV əsrdə humanist pedaqoqların fəaliyyəti nəticəsində Qərbi Avropada yaradılan təhsilin ikinci pilləsi olan yüksək təhsil verən şəhər (latın) məktəblərində təhsilin məzmunu dünyəvi biliklərlə zənginləşdirilirdi. “Şəhər məktəblərinin “yuxarı siniflərdə monoloq, dialoq və disputlar geniş yayılmışdır....Şagirdlər hazırlıq səviyyələrinə görə ayrı-ayrı siniflərdə yerləşdirilirdi. Ona görə də, bəzən elə olurdu ki, gənc məktəblilər özlərindən yaşca böyük olanlarla bir yerdə oxumalı olurdular” (1, s. 299).

Yüksək ümumi təhsil verən şəhər məktəbləri ilə yanaşı tədricən gimnaziyalar, ieronomitlərin məktəbi, saray məktəbləri, kolleclər və s. yarandı.

“İlk gimnaziyalar Almaniyada yaradıldı. Bu təhsil ocaqlarının “atası” F. Melanxton idi. “Sakson tədris planı” aşağı və yuxarı şəhər məktəbləri ilə birlikdə gimnaziya çevrilən təhsilin üçüncü mərhələsinə nəzərdə tuturdu. Üçüncü mərhələdə daha qabiliyyətli şagirdlərə dərslər keç-

mək təklif olunurdu” (3, s. 127). Təbii ki, burada tədris daha geniş proqram əsasında həyata keçirilirdi.

Gimnaziyaların yaranması təhsilin inkişaf- etdirici xarakterini genişləndirirdi. Bu tədris müəssisələrində tədrisin təşkilinin yeni-yeni yolları axtarırdı. Məsələn, “Fridland Trosendorfun (1490-1556) rəhbərlik etdiyi Heydelberqdəki gimnaziyada şagird özünüidarəsinə bənzəyən orqan fəaliyyət göstərirdi. Şagirdlər “respublikada” yaşayırdılar, “senat”, “konsul”, “tribun”, “senzor”lar seçirdilər. Hər bir sinif intizamı qoruyan “kvestor” və yeməxanada qidanın paylanması üçün “efora” təyin edirdi” (2, s. 64).

Şagirdlərin inkişafı baxımından humanist pedaqoqların iştirakı ilə yaradılmış ieronomit məktəblərinin (“Ümumi həyat qardaşları”) mühüm rolu var idi. Bu məktəblərdə tədris proqramı şəhər məktəblərinin və gimnaziyaların məzmununa yaxın idi. “İeronomitlərin məktəblərində - bütün siniflərə birlikdə işləməyi və əməyə hörmət etməyi öyrətmək, klassik dilləri və ədəbiyyatı, bir sıra dünyəvi elmləri, dini təhsili vermək” (10, s. 55) əsas hesab edilirdi.

Təbii ki, məktəblərin yeni-yeni tipləri yarandığı, təhsilin məzmununun zənginləşdiyi, yeni təlim metodlarının tətbiq edildiyi bu dövrlərdə zadəganlar da özləri üçün xüsusi statuslu məktəb təsis etməli idi. Yüksək vəzifələrdə (dövlət strukturlarında, müdafiə sistemində, kilsə sahəsində) işləmək üçün mütəxəssislər hazırlamaqdan ötrü XV əsrdə Almaniyanın və İtaliyanın müxtəlif şəhərlərində saray məktəbləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu məktəblərdə “proqram gimnaziyalarla müqayisədə daha geniş idi və universitet təhsilinə yaxınlaşırdı. Ən yaxşı saray məktəblərində (məsələn, Mantyedə V. Feltrenin rəhbərliyi altında) şagirdlərin əqli və fiziki inkişafına xüsusi diqqət yetirirdilər, bunun nəticəsi olaraq cəngavər təhsilinin ən yaxşı ənənələri və humanist tərbiyənin yeni ideyaları birləşdirildi” (2, s. 65). V. Feltrenin əqli təhsil haqqında devizi belə idi: “Mən uşaqlara düşünməyi öyrətmək istəyirəm, boş-boş danışmağı yox”. Proqramın əsas fənləri klassik dillər və ədəbiyyat idi. Homerin poemalarına, Demosfenin, Vergilin, Siseronun əsərlərinin oxunması və şərhinə üstünlük verilirdi. Bundan başqa, riyaziyyat, məntiq, rəsm, musiqi, rəqs, etiket qaydaları tədris edilirdi (2, s. 65).

Kolleclərin 5 il üçün nəzərdə tutulan proqramına latın və yunan dili, antik ədəbiyyat, latın dilində katexizis, tarixin elementləri, coğrafiya, riyaziyyat, təbiətşünaslıq daxil idi. Proqram iki əsas siklə bölünürdü: kiçik “qrammatik sinifləri”; yuxarı “ ritorika sinifləri (2, s. 66) Kolleclərdə təkrarlamaya və biliyin möhkəmləndirilməsinə üstünlük verilir. “Biliyin həcmi deyil, onun möhkəmliyi əsasdır” prinsipi tədrisin əsas devizi idi (1, s. 303).

Humanistlərin və islahatçıların söyləri nəticəsində artıq XV əsrdən başlayaraq məktəblərdə dünyəvi biliklərin tədrisi genişlənir, şagirdlərə biliklərin verilməsinin yeni-yeni yollar axtarırdı. Bu orta əsrlərdə məktəbin inkişafının keyfiyyət baxımından yeni mərhələsi olmaqla bərabər, cəmiyyətin inkişafını və yeni münasibət-

lər sisteminin bərqərar olmasını şərtləndirdi, yeni quruluşun formalaşması üçün zəmin yaratdı.

Problemnin aktuallığı: Müasir təhsil konsepsiyaları təhsil, təlim və tərbiyə sahəsində tarixən formalaşmış müddəalara əsaslanır. Onların öyrənilməsi təhsil sahəsində aparılan tədqiqatların səmərəsinin yüksəldilməsi baxımından aktuallıq təşkil edilir.

Problemnin elmi yeniliyi: Avropada orta əsrlərdə müxtəlif təhsil baxışlarına malik olan kilsə xadimləri ilə maarifpərvər insanlar arasında uzun əsrlər boyu mübarizə gedib. Bu mübarizə fonunda maarifpərvərlər təhsilin inkişaf baxımından çoxlu sayda yeniliklər irəli sürüblər. Bu təhsilin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti: Avropada orta əsrlərdə maarifpərvərlərin irəli sürdüyü çoxlu sayda ideyalar bu gün də aktualdır. Onların məktəb həyatında tətbiq edilməsi təlim və tərbiyənin daha yüksək səviyyədə həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi (Xarici ölkələrdə təhsil və pedaqoji fikir tarixi): Dərslik. -Bakı: Nurlan, -2006, -748 s.
2. Джуринский А.Н. История педагогики: Учеб. пособие для студ. педвузов. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, -2000. - 432 с.
3. История систем образования и воспитания: от древнейших цивилизаций до нового времени. Учебно-методические материалы по «Истории педагогики». Блок I. – Майкоп: Изд-во ООО «Аякс», -2008, -204 с.
4. История педагогики и образования : учебник для бакалавров / А. И. Пискунов [и др.]; под общей редакцией А. И. Пискунова.-Москва:Юрайт, 2013.— 575 с.
5. Уколова, В. И. Становление нового типа организации культурной жизни. Кассиодор // Античное наследие и культура раннего средневековья (конец V — начало VII века). — М.: Наука, 1989.— 320 с.
6. Поздняков А. Н. История педагогики и образования за рубежом и в России: Учебное пособие. - Саратов: Издательский центр «Наука», 2009. – 143 с.
7. Смирнов, В. И. История образования и педагогической мысли. Часть I. История зарубежного образования и педагогики: Учебное пособие / В.И. Смирнов, Е. В. Южанинова. – Нижний Тагил: Нижнетагильская государственная социально-педагогическая академия, 2012. – 454 с
8. Образовательная деятельность (в схемах и таблицах). Часть 1. История образования в зарубежных странах / И.А. Тальшева, Е.В. Салимуллина – Елабуга: Изд-во ЕИ КФУ, 2018. – 95 с.
9. Хайруллин И.Т. История образования и педагогической мысли. Конспект лекций. Казань – 2014, 110 с.
10. Латышина, Д.И. История педагогики и образования: Учебник для академического бакалавриата / Д. И. Латышина. – М. : Издательство Юрайт, 2016. – 314 с.
11. История и философия образования: Учебно-методический комплекс. – Оренбург: ООО «Агентство «ПРЕССА», -2008.
12. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаева М.Ф. История педагогики. Учебник для студентов пед. ин-тов / 5-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1982, - 447 с.

E-mail: nabatahmadova085@gmail.com
Rəyçilər: ped.elm.dok., prof. H.Ə. Əlizadə,
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli
Redaksiyaya daxil olub: 16.09.2022.